

تفسیر ساختاری سوره صف با تبیین قواعد روش تفسیر ساختاری سوره های قرآن

شهربانو مؤمنی دارابی^۱، محمد خامه گر^۲، محمدمهدی کریمی نیا^۳، مجتبی انصاری مقدم^۴

^۱ طلبه سطح چهار (دکتری) رشته تفسیر تطبیقی، مرکز تخصصی حضرت خدیجه (سلام الله علیها)، بابل، استان مازندران

^۲ استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قم

^۳ استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، طلبه و پژوهشگر حوزه علمیه قم

^۴ دانشجوی دکتری تخصصی علوم قرآن و حدیث، دانشگاه میبد، مدرّس دانشگاه و پژوهشگر (نویسنده مسئول)

چکیده

یکی از روش های نوین در تفسیر قرآن کریم روش تفسیر ساختاری است که در سال های اخیر توجه ویژه ای به آن شده است. روش تفسیر ساختاری بر مبنای نظریه هدفمندی سوره های قرآن طراحی و اجرا شده است. برای ارائه تفسیر ساختاری یک سوره قرآن باید دو مرحله را طی نمود. در مرحله اول باید با توجه به قواعد علمی، ساختار و غرض سوره را به روش استدلالی کشف کرد و محتوای سوره را فصل بندی نمود. در مرحله دوم با توجه به کیفیت ارتباط آیات در ساختار سوره و معنای تفسیری آیات، متن تفسیر ساختاری سوره را به روش پیوسته ارائه نمود. در این مقاله ابتدا ویژگی های تفسیر ساختاری بیان شده است و سپس قواعد کشف ساختار و غرض سوره های قرآن بیان شده است و در انتها سوره صف با طی نمودن دو مرحله فوق به روش ساختاری تفسیر شده است تا امتیازات و کارکرد های روش تفسیر ساختاری تبیین گردد و جهت گیری محتوایی سوره صف آشکار شود.

واژه های کلیدی: قواعد روش تفسیر ساختاری، روش کشف استدلالی، غرض سوره های قرآن، تفسیر ساختاری سوره صف

مقدمه

یکی از روش‌های نوین در تفسیر قرآن کریم روش تفسیر ساختاری است که در سال‌های اخیر توجه ویژه‌ای به آن شده است برای آشنایی با قواعد تفسیر ساختاری و ارائه تفسیر ساختاری سوره صف مطالب این مقاله در چهار مبحث بیان می‌شود:

مبحث اول: معرفی روش تفسیر ساختاری

برای معرفی روش تفسیر ساختاری باید سه مطلب مهم بیان می‌شود.

۱- مبنای نظری روش تفسیر ساختاری

روش تفسیر ساختاری بر مبنای نظریه هدفمندی سوره‌های قرآن طراحی شده است. نظریه هدفمندی سوره‌های قرآن از مباحثی است که در سال‌های اخیر مورد توجه خاص قرآن‌پژوهان و مفسران به ویژه سیدقطب در تفسیر فی‌ظلال القرآن و سعید حوی در اساس فی التفسیر و علامه طباطبایی در تفسیر المیزان قرار گرفته است. بر اساس این نظریه هر سوره دارای یک پیام اصلی است و محتوای سوره با فصل‌ها و مقاصد فرعی قابل تفکیک است. هر دسته از آیات به لحاظ تناسب درونی و ارتباط نزدیکی که با یکدیگر دارند، ذیل یک گفتار قرار می‌گیرند. براساس این نگرش جدید به محتوای سوره‌های قرآن روش جدیدی در تفسیر قرآن با عنوان تفسیر ساختاری ابداع شده است که نخستین بار این عنوان در کتاب التفسیر البنایی تألیف دکتر محمود بستانی (بستانی، ۱۴۲۴ق، ج ۱/ ۱۰) و سپس در کتاب ساختار هندسی (خامه‌گر، ۱۳۸۳، ص ۴۷) بکار رفته است و تاکنون مقالات و پایان‌نامه‌های متعددی نیز با این عنوان تدوین شده است و به یک روش تفسیری رایج تبدیل شده است.

۲- کارکرد های روش تفسیر ساختاری

روش تفسیر ساختاری مانند سایر روش‌های تفسیری کارکرد های علمی خاصی دارد که برای نمونه در این نوشتار به دو کارکرد مهم آن در فرآیند تفسیر اشاره می‌شود. نخستین و مهم‌ترین کارکرد نگرش ساختاری به سوره‌های قرآن این است با توجه به ساختار و غرض سوره می‌توان برخی از اختلافات تفسیری مفسران را بررسی کرد و نظریه‌ای را که با ساختار سوره هماهنگ تر است ترجیح داد. زیرا اگر بپذیریم که هر سوره دارای غرض واحدی است که مجموع آیات سوره برای تبیین و تشریح آن غرض گردهم آمده‌اند، در نتیجه هر دیدگاه تفسیری که با غرض سوره مخالفت داشته باشد قابل قبول نخواهد بود. (خامه‌گر، ۱۳۸۳، ص ۴۴) غرض سوره آنقدر در حل اختلافات تفسیری مؤثر است که مفسر توانمندی مانند علامه طباطبائی در تفسیر گرانقدر المیزان حتی برای نقادی شأن نزولهای نقل شده برای یک سوره در برخی موارد به ساختار و غرض سوره استناد می‌کند. برای نمونه ایشان در تفسیر آیه شریفه (إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ) (غافر/ ۵۶) روایاتی را از در المنثور به عنوان شأن نزول نقل می‌کند و سپس آنها را از آن جهت که با غرض سوره غافر ناسازگارند، غیر قابل قبول و مردود می‌شمارد. (طباطبائی، ۱۳۶۳، ۱۱۷/ ۵۵۵)

دومین کارکرد روش تفسیر ساختاری این است که در این روش تفسیری مفسر علاوه بر تفسیر آیات به کیفیت ارتباط آیات کل سوره با یکدیگر نیز کاملاً توجه می‌کند و متنی پیوسته به خواننده ارائه می‌دهد و خواننده با مطالعه متن تفسیری با جهت‌گیری سوره و پیام‌های تربیتی آن آشنا می‌شود.

۳- فرایند روش تفسیر ساختاری

برای ارائه تفسیر ساختاری یک سوره قرآن باید دو مرحله را طی نمود. در مرحله اول باید مفسر با توجه به قواعد علمی، ساختار و غرض سوره را به روش استدلالی کشف کرده و محتوای سوره را فصل‌بندی نماید. در مرحله دوم باید مفسر با توجه به کیفیت ارتباط آیات در ساختار سوره و معنای تفسیری آیات متن تفسیری سوره را به روش پیوسته ارائه نماید. در این مقاله ابتدا قواعد کشف ساختار و غرض سوره‌های قرآن بیان شده است و سپس تفسیر ساختاری سوره صف با طی نمودن دو مرحله فوق ارائه می‌شود.

مبحث دوم: قواعد کشف استدلالی غرض و ساختار سوره های قرآن

مفسرانی که به هدفمندی سوره های قرآن اعتقاد دارند برای شناسایی غرض اصلی سوره از دو رویکرد توصیفی و استدلالی استفاده می کنند. در رویکرد توصیفی، مفسر با مطالعه آیات هر سوره تلاش می کند با روح حاکم بر سوره ارتباط برقرار نموده و موضوعی را که در برخی از آیات سوره به آن اشاره شده و سوره تأکید بیشتری بر آن دارد، با عبارتی کلی به عنوان غرض سوره مشخص نماید. برای نمونه محمدعلی صابونی در تفسیر «صفوة التفاسیر» درباره غرض سوره «جن» با توجه به موضوعات مختلفی که در این سوره درباره جن ها مطرح شده، می گوید: «فضای کلی سوره به ما می فهماند که موضوع سوره در مورد جن است.» (صابونی، ۱۴۲۱ق، ۸/ ۴۳۲)

در این رویکرد، مفسر موضوع یا مطلبی را که از نظر او از برجستگی و اهمیت بیشتری در مجموع سوره برخوردار است، به عنوان غرض سوره معرفی می کند. این رویکرد دو اشکال مهم دارد: نخست آنکه غرض کشف شده بیش از اندازه کلی است، و دوم آنکه فرآیند کشف غرض ضابطه مند نیست و بیشتر تابع گرایش مفسر و برداشت کلی او از سوره است. ولی در رویکرد استدلالی مفسر تلاش می کند با تکیه بر شواهد درون متنی و برون متنی سوره، غرض سوره را کشف نموده و کیفیت راهیابی خود را به غرض سوره به طور مستدل و ضابطه مند بیان نماید. در این رویکرد برای راهیابی به غرض سوره با رعایت قواعد و ضوابطی که بر اصول محاوره عقلایی مبتنی هستند پنج مرحله زیر را باید طی شود.

مرحله اول: گفتار بندی سوره با توجه به میزان پیوستگی لفظی و معنایی آیات همجوار

نخستین مرحله برای شناسایی ساختار و غرض سوره ها، بررسی کیفیت پیوستگی و گسستگی آیات در چارچوب انسجام سوره به عنوان یک متن واحد است. در این مرحله به همه عوامل پیوستگی نحوی، اسلوبی، معنایی آیات با یکدیگر توجه نموده و هر دسته از آیات مرتبط را در یک گفتار قرار داده می شود. مراد از عوامل لفظی پیوستگی آیات، سه عامل است: عامل اول اسماء و حروف ربط دهنده مانند ضمائر غایب و «واو» عاطفه است عامل دوم، ساختارهای نحوی است که ارکان آنها از نظر لفظی و معنایی به یکدیگر وابسته هستند و اگر یکی از آنها در یک آیه قرار بگیرد و دیگری در آیه بعد باشد موجب پیوستگی آیات می شود. مانند: صفت و موصوف، حال و ذوالحال، قسم و جواب آن. سومین عامل از عوامل پیوستگی لفظی تکرارهای اسلوبی است که مهم ترین و رایج ترین آنها عبارتند از: تکرار یک لفظ در آغاز آیات، تکرار یک عبارت در پایان آیات و تکرار کامل برخی از آیات به روش ترجیع بند،

مراد از عوامل معنایی پیوستگی آیات عواملی هستند که بیانگر پیوستگی محتوایی و ارتباط پی در پی مفاهیم آیات است. آیات مختلف یک سوره تنها در صورتی می توانند در یک سیاق قرار بگیرند و یک گفتار را تشکیل دهند که از نظر محتوایی متمم یکدیگر باشند. در یک تقسیم بندی کلی عوامل پیوستگی معنایی را به دو دسته می توان تقسیم بندی نمود:

دسته اول از عوامل پیوستگی معنایی عواملی هستند تنها در حد مرتبط کردن دو آیه همجوار کاربرد دارند مانند تبیین محتوای یک آیه بوسیله آیه بعدی یا تعلیل نکته ذکر شده در آیه قبلی با عبارتی که در آیه بعدی ذکر می شود. دسته دوم از عوامل پیوستگی معنایی، عواملی است که ارکان یک ساختار معنایی را تشکیل می دهد برای نمونه اگر در تعدادی از آیات یک سوره یک شبهه مطرح شده باشد و چند پاسخ به آن داده شود مجموع این آیات یک گفتار را تشکیل می دهند و اگر تعدادی از آیات صحنه های مختلف یک داستان را بیان کنند مجموع این آیات یک گفتار را تشکیل می دهند.

مرحله دوم: عنوان گذاری گفتار های سوره

پس از کشف ارتباط آیات و شناسایی محدوده سیاق ها و گفتارهای سوره، نوبت به کشف جهت گیری هر گفتار و عنوان گذاری آنها می رسد. از آنجا که آیات هر گفتار از سیاق لفظی و معنایی واحدی برخوردار هستند، با توجه به این سیاق و جهت گیری محتوایی آیات مقصود و پیام اصلی هر گفتار را می توان درک کرد و عنوان مناسبی برای آن در نظر گرفت. در این مرحله باید به این نکته توجه داشت که در عنوان گذاری گفتارهایی که مشتمل بر آیات اصل و فرع است مانند قسم و جواب قسم باید با توجه به محتوای آیه اصلی عنوان گفتار را مشخص کرد مثلاً بین قسم و جواب قسم، جواب اصل است و در

گفتارهایی که مشتمل برآیاتی است که رابطه اصل و فرع بین آنها نیست باید با جمع بندی مطالب ذکر شده در آیات گفتار عنوان مناسب گفتار را شناسایی کرد.

مرحله سوم: کشف غرض سوره با جمع بندی عناوین و محتوای گفتارهای سوره

پس از گفتار بندی آیات سوره و مشخص نمودن عناوین گفتارها زمینه کشف غرض سوره فراهم می‌شود اگر یک سوره از چند گفتار تشکیل شده باشد. برای کشف غرض سوره ها باید عناوین گفتارهای سوره را با هم جمع بندی کرد. و سپس با توجه به مشترکات لفظی و محتوایی گفتارها مانند تکرار معنایی یک موضوع تکرار معنایی یک مضمون، تکرار لفظی یک عبارت یا آیه، غرض کشف شده را تقویت نموده و در صورت لزوم آن را اصلاح کرد.

مرحله چهارم: تقویت غرض کشف شده با بررسی عناصر درون متنی و برون متنی سوره

پس از کشف اولیه غرض سوره با توجه به عناصر درون متنی و برون متنی سوره، غرضی را که از طریق جمع بندی عناوین گفتارها به دست آمده است را باید اصلاح یا تقویت کرد.

مراد از عناصر درون متنی سوره بررسی نکاتی است که در متن سوره ذکر شده و در جهت گیری محتوای سوره مؤثر است مانند: ۱- بررسی جهت گیری مشترک آیات آغازین و پایانی سوره، ۲- بررسی جهت گیری داستان‌های سوره، ۳- بررسی واژه های کلیدی پر کاربرد در سوره و بررسی نسبت آماری تکرار این واژه در سوره مورد بحث با تکرار آن در کل سوره های قرآن، ۴- بررسی تعداد آیات مربوط به یک موضوع در سوره.

مراد از عناصر برون متنی سوره نیز آن دسته از ویژگی های سوره است که در جهت گیری محتوای سوره مؤثر است نمونه ای از عناصر برون متنی سوره که با استفاده از آنها می‌توان غرض سوره را تشخیص داد عبارتند از: ۱- اسم سوره، ۲- فضائل سوره، ۳- فضای نزول سوره.

با بررسی عناصر برون متنی هر سوره می‌توان غرض کشف شده از طریق جمع بندی عناوین گفتارهای سوره را تقویت یا اصلاح کرد.

مرحله پنجم: دفاع از غرض کشف شده

پس از کشف غرض سوره و اصلاح آن با طی نمودن مراحل چهارگانه فوق در آخرین مرحله برای دفاع از غرض کشف شده باید به روش استدلالی اهداف دیگری که توسط مفسران مطرح شده است را نقد و بررسی کرد این اقدام از دو جهت در کشف علمی غرض سوره ضرورت دارد: نخست آنکه با توجه به اینکه هر سوره تنها یک غرض اصلی دارد اگر غرض سوره به درستی کشف شده باشد باید بتوان از آن در برابر سایر دیدگاه هایی که غرض های متفاوتی برای سوره مطرح کرده اند دفاع کرد و نادرستی سایر غرض های ادعا شده را ثابت کرد. دومین امری که ارزیابی دیدگاه های مخالف غرض کشف شده را ضروری می سازد این است که چه بسا در مراحل تحلیل نظرات دیگران مفسر ساختاری متوجه نکاتی شود که هنگام کشف غرض از آنها غافل بوده است و با این اقدام غرض کشف شده را متقن تر نماید. (خامه گر، ۱۳۹۶، ص ۱۰۴)

مبحث سوم: تفسیر ساختاری سوره صف

همانگونه که در مبحث اول این نوشتار بیان شد برای ارائه تفسیر ساختاری یک سوره قرآن باید دو مرحله را طی نمود. در مرحله اول باید مفسر با توجه به قواعد علمی، ساختار و غرض سوره را به روش استدلالی کشف کرده و محتوای سوره را فصل بندی نماید. در مرحله دوم باید مفسر با توجه به کیفیت ارتباط آیات در ساختار سوره و معنای تفسیری آیات متن تفسیری سوره را به روش پیوسته ارائه نماید. با توجه به فرآیند فوق مراحل تفسیر ساختاری سوره صف در دو فصل زیر بیان می شود.

فصل اول: کشف ساختار و غرض سوره صف

با توجه به مراحل کشف استدلالی غرض سوره های قرآن، غرض اصلی سوره صف، بیان این حقیقت است که خدای سبحان مؤمنان به پایداری در جهاد با دشمنان دین دعوت می کند. مراحل کشف غرض سوره صف به شرح زیر می‌باشد.

مرحله اول: گفتار بندى آیات سوره صف

سوره صف از سه سیاق تشکیل شده است که هر سیاق یک گفتار نامیده می‌شود.

گفتار اول پیامدهای منفی یاری نکردن دین خدا (آیات ۱ تا ۹)

سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۱) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ (۲) كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ (۳) إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ (۴) وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ لِمَ تُوذُّونَنِي وَقَدْ تَعَلَّمُونَ آتِيَ رَسُولَ اللَّهِ إِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ (۵) وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ (۶) وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعَى إِلَى الْإِسْلَامِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (۷) يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ (۸) هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ (۹)

ارتباط لفظی آیات این گفتار بدین شرح است که در آیه سوم با تکرار لفظ «ان تقولوا ما لا تفعلون» عمل خلف وعده مؤمنین را مقت می‌شمارد و ضمیر «واو» در یقاتلون به «الذین آمنوا» در آیه دوم بر می‌گردد. آیه چهارم در واقع مفعول به برای فعل محذوف «اذکر» می‌باشد و آیه پنجم نیز همانند آیه قبلی است اما آیه ششم و هفتم با واو عاطفه به آیات قبلی مرتبط است. ضمیر «واو» در «یریدون» به «من» استفهامیه بر می‌گردد. واژه «رسول» در آیه نهم بدل از رسول در آیه ششم است.

ارتباط معنایی آیات این گفتار از این جهت است که تمام این آیات به نکوهش کسانی می‌پردازد که در یاری نمودن دین خدا کوتاهی می‌کنند و از مسلمانان می‌خواهد همانند یهودیانی نباشند که بر خلاف پیمانی که با خدا بستند، از یاری به رسولان خدا مانند حضرت موسی و پیامبر اسلام اجتناب کردند.

گفتار دوم: پاداش جهاد در راه خدا (آیات ۱۰ تا ۱۳)

تَعَلَّمُونَ (یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ (۱۰) تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ (۱۱) يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتٍ عَدْنٍ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۱۲) وَأُخْرَىٰ تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِيرٌ الْمُؤْمِنِينَ (۱۳)

آیه ششم از این جهت سرآغاز گفتاری جدید است که اولاً هیچ اتصال ادبی با قبل ندارد و ثانیاً از نظر محتوایی نیز جهت‌گیری آن با آیات قبل متفاوت است زیرا با خطاب دوم «یا ایها الذین آمنوا» شروع شده و آثار و نتایج مثبت جهاد در راه خدا را یادآور می‌شود.

ارتباط لفظی آیات بدین شرح است که آیه ۱۱ و ۱۲ پاسخ به استفهام «هل» در آیه ۱۰ است. و مرجع ضمیر «ها» در «تحبونها» به «تجاره» در آیه ۱۰ بر می‌گردد. ارتباط معنایی آیات این سیاق بدین گونه است که در آیه ۱۱ خداوند پرسشی را بیان می‌کند که آیا تجارتی را به شما نشان دهم که از عذاب رها شوید. در آیه ۱۱ پاسخ اول را مطرح می‌کند و در آیه ۱۲ اثرات ایمان به خدا و جهاد در راه خدا را بخشش گناهان و ورود در بهشت می‌داند. و در آیه ۱۳ نمونه دوم از تجارت را یاری خدا مطرح می‌کند.

گفتار سوم: یاران عیسی، نمونه‌ای از یاران واقعی خدا (آیه ۱۴)

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيِّينَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ فَاَمَنَّتَ طَائِفَةٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَكَفَرَتَ طَائِفَةٌ فَأَيَّدْنَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَىٰ عَدُوِّهِمْ فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ (۱۴)

آیه چهاردهم از این جهت سرآغاز گفتاری جدید است که اولاً هیچ اتصال ادبی با قبل ندارد و ثانیاً از نظر محتوایی نیز جهت‌گیری آن با آیات قبل متفاوت است زیرا با خطاب سوم «یا ایها الذین آمنوا» شروع شده که به منزله نتیجه‌گیری از آیات قبل است و از مؤمنان می‌خواهد همانند حواریون که یاران واقعی و جان برکف عیسی بودند با همه وجود دین خدا را یاری کنند.

مرحله دوم: عنوان گذاری گفتار های سوره صف

سوره صف از سه گفتار تشکیل شده است. با توجه به قواعد عنوان بندی گفتارهای سوره، عناوین مناسب برای هر گفتار به شرح زیر است؛

در گفتار نخست سوره صف با خطاب «یا ایها الذین آمنوا» به دو مطلب اشاره شده است مطلب اول (آیات ۱-۴) درباره این حقیقت است که به نکوهش کسانی می‌پردازد که به عهد و سخن خود برای جهاد با دشمنان عمل نمی‌کنند. و در مطلب دوم (آیات ۵-۹) نیز به این حقیقت اشاره شده است، یهودیانی که پیامبران خدا را یاری نکردند مورد نکوهش قرار می‌گیرند و به دو نمونه آزار و اذیت حضرت موسی علیه السلام و انکار پیامبر اسلام صلی الله علیه وآله و سلم اشاره می‌کند. برای عنوان بندی گفتار اول باید محتوای دو مطلب فوق جمع بندی شوند. جمع بندی محتوای دو مطلب این گفتار که اولی درباره «نکوهش کسانی که به سخن خود برای جهاد با دشمنان عمل نمی‌کنند» می‌باشد و دومی درباره «نکوهش کسانی یهودیانی که پیامبران خدا را یاری نکردند» است، مشخص می‌گردد که عنوان مناسب گفتار اول عبارت است از: «نکوهش سستی در یاری نمودن دین خدا»

در گفتار دوم با خطاب «یا ایها الذین آمنوا» از (آیات ۱۰-۱۳) در سوره صف است که آثار و نتایج مثبت جهاد در راه خدا را یادآور می‌شود و در این رابطه، پاداش های اخروی و نتایج دنیوی پایداری و استقامت در برابر دشمنان دین خدا را بر می‌شمارد. مشخص می‌گردد که عنوان مناسب گفتار دوم عبارت است از: «آثار پاداش جهاد در راه خدا»

در گفتار سوم با خطاب «یا ایها الذین آمنوا» (آیه ۱۴) در سوره صف است که به منزله نتیجه گیری از آیات قبل است و از مؤمنان می‌خواهد همانند حواریون که یاران واقعی و جان بر کف عیسی علیه السلام بودند، با همه وجود دین خدا را یاری کنند تا خداوند نیز آنها را حمایت کرده و بر دشمنانشان پیروز گرداند. مشخص می‌گردد که عنوان گفتار سوم عبارت است از: «حواریون عیسی علیه السلام نمونه ای از یاران واقعی خدا»

مرحله سوم: کشف غرض سوره صف با توجه به جمع بندی عناوین و محتوای گفتار های سوره

پس از گفتار بندی آیات سوره صف و مشخص نمودن عناوین گفتارها به مرحله کشف غرض سوره می‌رسیم. با توجه به اینکه سوره صف دارای سه گفتار است برای شناسایی غرض آن باید عناوین سه گفتار جمع بندی شوند. همانگونه که پیش از این گفته شد عنوان سه گفتار سوره صف اینگونه بود:

گفتار اول: «نکوهش سستی در یاری نمودن دین خدا»

گفتار دوم: «آثار پاداش جهاد در راه خدا»

گفتار سوم: «حواریون عیسی علیه السلام نمونه‌ای از یاران واقعی خدا»

برای جمع بندی عناوین سه گفتار این سوره باید به این نکته توجه کرد که از میان سه گفتار سوره، گفتار اول و دوم نقش اصلی دارد و گفتار سوم نقش فرعی را دارد، بنابراین نقش گفتار اول و دوم در تشخیص غرض بیش از گفتار سوم است چرا که گفتار سوم نمونه ای از یاران را بیان می‌کند. با توجه به نکته فوق غرض این سوره عبارت است از: «اهمیت پایداری در جهاد با دشمنان دین خدا»

مرحله چهارم: تقویت غرض کشف شده با بررسی عناصر درون متنی و برون متنی سوره صف

پس از کشف اولیه غرض سوره صف با توجه به عناصر درون متنی و برون متنی سوره باید غرضی را که از طریق جمع بندی عناوین گفتارها به دست آمده است را ارزیابی و تقویت می‌کنیم. از میان عوامل درون متنی و برون متنی مؤثر در کشف غرض سوره های قرآن در سوره صف فقط سه عامل زیر ذکر شده است که با بررسی آنها می‌توان غرض کشف شده را تقویت یا اصلاح کرد.

۱- بررسی نسبت آماری تکرار واژه صف در سوره صف با کل قرآن

در قرآن کریم پنج بار واژه «صفاً» ذکر شده است و یک بار آن در سوره صف و بقیه موارد در سوره‌های طه، سبأ، کهف و فجر آمده است. در این موارد به معنای در صف بودن و در یک ردیف قرار گرفتن است. این واژه در آیه ۴ سوره صف آمده و همان معنای اصلی خود را در این آیه دارد که مؤمنین باید همیشه آماده و در حال خدمت باشند که این معنا با غرض سوره مطابقت دارد.

۲- تعداد آیات مربوط به غرض در سوره صف

سوره صف دارای ۱۴ آیه است که ۹ آیه آن درباره اهمیت جهاد و پایداری در آنچه که عهد کردند و ۴ آیه هم درباره پاداش کسانی است که به وعده‌های خود عمل کردند. بنابراین درصد بیشتری از حجم سوره پیرامون مطالبی است که در غرض بدان اشاره شده است.

۳- رابطه اسم سوره صف با غرض سوره

گرچه در برخی از منابع برای سوره صف اسامی مانند حواریون و عیسی نامیده شده است (آلوسی، ۱۴۱۵، ص ۸۳) ولی اسم اصلی و توقیفی این سوره « صف » است که به معنای آماده بودن برای خدمت و تسلیم و خضوع تام است. این نام با غرض سوره که درباره « اهمیت پایداری در جهاد با دشمنان دین خدا » کاملاً هماهنگ است.

مرحله پنجم : دفاع از غرض سوره صف

مفسرانی که به ذکر غرض سوره در تفسیر خود توجه داشتند درباره غرض اصلی سوره صف با هم اختلاف دارند و در مجموع سه دیدگاه متفاوت درباره غرض سوره صف مطرح شده است.

دیدگاه اول : برخی از مفسران برتری دین اسلام بر تمام آیین‌ها و لزوم جهاد در حفظ و پیشرفت آن رابه عنوان غرض سوره صف ذکر کرده‌اند. برای نمونه سید قطب می‌گوید: « سوره به دو امر اساسی اشاره دارد، اولاً دین الهی بر بشر همان دین خاتم است، ثانیاً هدفی که بر هدف اول استوار است زیرا وقتی انسان مسلمان این حقیقت را درک کند که تنها دین، دین خاتم است به تکالیف خود در قبال این امانت عمل می‌کند. » (سید قطب، ۱۳۸۶، ق، ۶/۳۵۵) در نقد این دیدگاه باید گفت که هر چند لزوم به جهاد در این نظر بیان شده و مطابق با دیدگاه مختار است اما برتری دین اسلام که با توجه به آیات ۸ و ۹ می‌باشد در سوره توبه نیز آمده است که هدف اصلی این سوره نمی‌باشد.

دیدگاه دوم: برخی از مفسران مانند وهبه زحیلی غرض اصلی سوره را تشویق به جهاد در راه خدا می‌داند. و سوره صف را مرتبط با سوره قبل می‌داند. (وهبه زحیلی، ۲۸-۲۷/۱۵۷) اشکال اصلی این دیدگاه این است که غرض سوره با توجه به سیاق‌های سوره انتخاب می‌شود نه با توجه به محتوای سوره‌های همجوار.

دیدگاه سوم: گروهی دیگر از مفسران مانند جعفر شرف‌الدین (جعفر شرف‌الدین، ۱۴۲۰، ق، ۲۳۷/۰) غرض سوره را جهاد در راه خدا و وحدت دعوت رسولان می‌داند. اشکال اساسی این دیدگاه این است که حجم اصلی سوره صف و جهت-گیری تعابیر به کار رفته در آیات آن بیانگر این نکته است که مطلب کانونی این سوره جهاد است و سوره صف در ترتیب نزول از آخرین سوره‌های نازل شده می‌باشد و قطعاً وحدت رسولان در سوره‌های پیشین مطرح شده است.

فصل دوم : تفسیر ساختاری سوره صف

پس از کشف استدلالی ساختار و غرض سوره صف در مرحله دوم باید با توجه به کیفیت ارتباط آیات در ساختار سوره و معنای تفسیری آیات، تفسیر ساختاری سوره را به روش پیوسته ارائه نمود. با توجه غرض سوره صف و روش گفتار بندی سوره تفسیر ساختاری آیات سوره صف به شرح زیر می‌باشد.

طلیعه: تسبیح عمومی موجودات نشانه بی‌نیازی خدا از یاری انسان‌ها

یکی از حقایق جهان هستی این است که همه موجودات جهان در اصل وجود و بقای خود به خدای سبحان نیازمندند و اگر خداوند برای یک لحظه، لطف و فیض ربوبی خود را از آنان دریغ کند، در همان لحظه نابود شده و از صحنه هستی خارج می‌شوند بدین ترتیب «آنچه در آسمان‌ها و زمین است، با اعلام نیازمندی خود به خدا او را به پاکی و پیراستگی از هر کاستی و نیازی یاد می‌کنند. و او موجودی شکست‌ناپذیر بوده و حکیم است.» (۱) توجه به بی‌نیازی خدا از همه مخلوقات، ما را به این حقیقت می‌رساند که خدای سبحان به تنهایی می‌تواند از دین و آیین خود دفاع نماید و در این راه هیچ نیازی به بندگانش ندارد و به خاطر مصلحت بندگان آنها را به جهاد با دشمنان دین دعوت می‌کند.

گفتار اول: پیامدهای منفی یاری نکردن دین خدا

کسانی که از یاری کردن دین خدا اجتناب می‌کنند باید بدانند این کار سه پیامد منفی را برای آنها به دنبال دارد. نخست آنکه با این کار مورد خشم خدا قرار گرفته از لطف و محبت الهی محروم می‌شوند. در صدر اسلام جمعی از مسلمانان می‌گفتند: ما مرد جنگیم و هیچ‌گاه از مقابل دشمنان فرار نمی‌کنیم، ولی به گفته خود وفادار نمانده و در روز پیکار، فرار را بر قرار ترجیح می‌دادند خدای سبحان چنین افرادی را به شدت ملامت کرده و به آنان می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! چرا کاری را که حاضر به انجام آن نیستید، به زبان می‌آورید؟!» (۲) و قول می‌دهید که حتماً آن را انجام دهید. شما نباید این کار زشت را انجام دهید زیرا «نزد خداوند بسیار ناپسند است و او را به شدت به خشم می‌آورد که چیزی را بگویید ولی بدان عمل نکنید.» (۳) خداوند این افراد سست‌عنصر و ضعیف‌الاراده را دوست ندارد، بلکه «خداوند کسانی را دوست دارد که محکم و استوار در راه او با دشمنان پیکار می‌کنند؛ آن‌چنان که گویی بنایی پولادین و خلل‌ناپذیرند.» (۴)

دومین پیامد منفی یاری نکردن دین خدا این است که دل انسان را از حق به سوی باطل متمایل نموده و باعث خروج او از دین می‌شود همانگونه که یهودیانی که حاضر به یاری حضرت موسی نشدند به این مصیبت دچار شدند. یهودیان زمانی که تحت ظلم فرعونیان بودند از خدا خواستند که پیامبری به سوی آنان مبعوث کند تا او را یاری داده و بر دشمنان خدا غلبه کنند. اما وقتی موسی به سوی آنها مبعوث شد نه تنها به او کمک نکردند، بلکه به شیوه‌های مختلف به آزار و اذیت او پرداختند، تا آنجا که «روزی حضرت موسی از آنها گلایه کرد و گفت: ای قوم من! چرا با اینکه می‌دانید من فرستاده خدا به سوی شما هستم، مرا آزار می‌دهید؟» و مرا یاری نمی‌کنید. رفتار ناشایست بنی‌اسرائیل با پیامبر خدا به تدریج موجب انحراف آنها از راه حق شد و سرانجام به سوی باطل و کفر کشیده شدند. «وقتی آنان [با آزار موسی] به باطل گرایش یافتند، خدا هم دل‌هایشان را از گرایش به حق باز داشت» و توفیق هدایت را از آنان سلب کرد زیرا با این کار فاسق شده و از دین خدا خارج شدند «و خداوند فاسقان را هدایت نمی‌کند.» (۵)

سومین پیامد منفی یاری نکردن دین خدا و حمایت نکردن از رهبران الهی، قرار گرفتن در مسیر مبارزه با دین خدا و ظلم کردن به خود و به دین حق است. همانگونه که یهودیان به خاطر مخالفت با پیامبر اسلام به این سرنوشت دچار شدند. پیامبران

«مقت» به معنای بغض و نفرت شدید است و در مقابل محبت و علاقه شدید قرار دارد. **بنیان مرصوص:** دیواری است که از پولاد ساخته شده باشد و اجزای آن کاملاً به هم قفل شده باشند. **ازاغه:** به معنای انحراف از حق به سوی باطل است.

بزرگ بنی اسرائیل به آنان بشارت داده بودند که روزی آخرین پیامبر خدا مبعوث می شود و از آنان تعهد گرفتند که به این پیامبر بزرگ ایمان بیاورند و به دستورات او عمل کنند.

از جمله «عیسی پسر مریم به بنی اسرائیل گفت: به یقین من فرستاده خدا به سوی شمایم، تورات را که اکنون در اختیار من است تصدیق می کنم و به شما بشارت می دهم که بعد از من پیامبری می آید که از صفاتش از همه پیامبران برتر است.» و نامش محمد است و با وجود آنکه حضرت عیسی با عباراتی چنین آشکار و گویا پیامبر اسلام را معرفی نمود اما هنگامی که پیامبر به رسالت مبعوث شد یهودیان از ایمان آوردن و یاری نمودن او اجتناب کرده و «با آنکه پیامبر دلایل روشن و غیر قابل انکاری برای اثبات رسالت خود ارائه نمود، آنها گفتند: قرآن سحر است.» و تعالیم اسلام خلاف حق و واقعیت است. (۶)

مخالفت بنی اسرائیل با معارف قرآن موجب شد که هم خود از معارف نجات بخش قرآن محروم کنند و هم مانع گسترش دین خدا در جامعه بشوند و به این ترتیب هم به خود ظلم کردند و هم به دین خدا ظلم نمودند و این بزرگترین ستمکاری است و به راستی «چه کسی ستمکارتر از آن کسی است که بر خدا دروغ می بندد در حالی که به تسلیم شدن در برابر خدا [که تنها راه نجات است] فرا خوانده شده است» آنان با این افتراء توفیق درک بسیاری از حقایق را از خود سلب کردند و «سنت خدا چنین است که ستمکاران را به سوی کمالات معنوی راهنمایی نمی کند.» (۷) هدف بنی اسرائیل از افتراء بستن به قرآن این بود که مانع گسترش دین اسلام شوند تا همچنان آیین انحرافی یهود به عنوان دین خدا شناخته شود. به این ترتیب «آنان می خواهند با سخنان باطلی که از دهانشان خارج می شود نور دین خدا را خاموش کنند.» ولی آنها باید بدانند که «خداوند علیرغم میل مخالفان اسلام دین خود را کامل می کند» (۸) و به تدریج احکام و اجزای دین اسلام را یکی پس از دیگری بیان می کند و سپس آن را بر همه ادیان انحرافی و مکاتب غیر توحیدی پیروز خواهد نمود آری «خدایی که دین خود را کامل می کند، همان کسی است که پیامبرش را با معارفی به سوی انسانها فرستاد که هم انسان را به سوی سعادت واقعی هدایت می کند و هم دین حقی است که [بهترین راه رسیدن به سعادت را به آنها نشان می دهد] تا آن را بر همه ادیان باطل پیروز کند؛ گرچه مشرکان آن را خوش نداشته باشند.» (۹)

گفتار دوم: پاداش جهاد در راه خدا

خدای سبحان به مؤمنانی که در راه او جهاد کرده و دین حق را یاری کنند، سه پاداش بزرگ عنایت می فرماید. نخستین پاداش آنان رهایی از عذاب جهنم است. همانگونه که خداوند به اهل ایمان می فرماید: «ای کسانی که به اسلام ایمان آورده اید! آیا شما را به تجارت سودمندی که شما را از عذابی دردناک می رهاند، راهنمایی کنم؟» (۱۰) راه نجات این است که «به خدا و پیامبرش ایمان آورید و با مال و جانتان در راه دین خدا با همه توانتان تلاش کنید. اگر پاداش این عمل را بدانید، متوجه می شوید که این کار برای شما از هر چیزی بهتر است.» (۱۱)

دومین پاداش جهاد در راه خدا، این است که «خدا همه خطاها و گناهان شما را می بخشد و در روز قیامت شما را به بهشتی وارد می کند که پوشیده از انواع نعمت هاست و از زیر آن نهلهایی جاری است.» که صفای نعمت های بهشت را دو چندان می کند و در آنجا «شما را در خانه هایی بسیار نیکو سکنی می دهد که در باغ هایی قرار دارند که هر کس در آنجا مستقر شود بدان انس گرفته و همیشه شاد خواهد بود. برآستی برخوردار می شود از این نعمت ها بزرگ ترین پیروزی و کامیابی است.» (۱۲)

ای مجاهدان راه خدا، سومین پاداشی که به شما داده می شود «چیزی است که آن را بسیار دوست دارید و آن، برخورداری از نصرت و یاری الهی و پیروزی قطعی و نزدیک بر دشمنان است.» افزون بر این خداوند نعمت‌های معنوی و مادی بسیار دیگری را نیز در دنیا و آخرت برای مجاهدان راه حق در نظر گرفته است که «ای پیامبر! به مؤمنان بشارت بده» که حتما از این نعمت‌ها برخوردار خواهند شد. (۱۳)

گفتار سوم: یاران عیسی، نمونه‌ای از یاران واقعی خدا

اگر مسلمانان به راستی به خدا ایمان داشته باشند بخواهند در راه دین خدا جهاد کنند باید همانند یاران خاص حضرت عیسی باشند و همچون آنها با همه وجود در خدمت دین خدا باشند از این رو خداوند به مؤمنان می‌فرماید: «ای اهل ایمان! یاران راستین دین خدا باشید، همان گونه که عیسی پسر مریم به حواریون که پیروان واقعی او بودند گفت: چه کسی حاضر است مرا در راه ترویج دین خدا یاری دهد؟ حواریون گفتند: ما یاران خداییم.» برای حمایت از دین او از هیچ کوششی دریغ نمی‌کنیم. تلاش‌های شبانه‌روزی و مخلصانه حواریون عیسی موجب پیروزی آنان بر دشمنان شد در نتیجه با آنکه «گروه اندکی از بنی‌اسرائیل به عیسی مسیح ایمان آوردند و گروه بسیاری با او مخالفت کردند. ولی ما کسانی را که ایمان آوردند، تأیید و حمایت نمودیم، در نهایت آنها بر دشمنانشان پیروز شدند.» (۱۴) بدون تردید امروز نیز اگر مؤمنان به یاری دین خدا برخیزند و از قدرت‌های پوشالی دنیا نهراسند، خداوند به یاری‌شان خواهد آمد و آنها را بر همه جهان پیروز خواهد کرد

نتیجه گیری:

یکی از روش‌های نوین در تفسیر قرآن کریم روش تفسیر ساختاری است که در سال‌های اخیر توجه ویژه‌ای به آن شده است با توجه به قواعد تفسیر ساختاری و نکاتی که در تفسیر ساختاری سوره صف در این نوشتار بیان شد. سه نتیجه مهم می‌توان از این مقاله برداشت کرد.

۱- با بررسی روش‌های مختلف برای کشف غرض سوره‌های قرآن مشخص می‌شود که علمی‌ترین و متقن‌ترین روش کشف غرض سوره روش استدلالی است که بر قواعد عقلایی محاوره استوار است و در آن با طی نمودن پنج مرحله غرض سوره با توجه به جهت‌گیری محتوایی سوره و عناصر درون متنی و برون متنی سوره کشف می‌شود و امکان دفاع از آن در مقابل سایر نظرات مفسران پیرامون غرض سوره فراهم می‌شود. در این روش به همه عوامل مؤثر در کشف غرض سوره توجه می‌شود از این رو روشی کامل و جامع و بسیار علمی است.

۲- روش تفسیر ساختاری از امتیازات و کارکردهای ارزشمندی برخوردار است در نتیجه باید از این روش در تفسیر همه سوره‌های قرآن استفاده نمود. یکی از مهم‌ترین کارکردهای این روش تفسیری این است که پس از کشف استدلالی ساختار و غرض سوره می‌توان معیار و شاخص دقیقی برای فهم نکات تفسیری هر سوره بدست آورد و با استفاده از آن می‌توان بسیاری از انحراف تفسیری و خطا در برداشت را تشخیص داد و حتی روایات تفسیری مانند روایات شان نزول سوره را هم نقد و بررسی کرد.

۴- با کشف استدلالی غرض سوره صف و تفسیر ساختاری آن مشخص شد که این سوره بیانگر این حقیقت است که خدای سبحان با سه خطاب «یا ایها الذین آمنوا» مؤمنینی که در یاری رساندن دین خدا کوتاهی کنند را مورد نکوهش قرار

مراد از کلمه «افواه» سخنان دروغینی است که برخاسته از واقعیت و حقیقت نیست. «طیب» یعنی امر مطلوبی که هیچگونه پلیدی در آن نباشد «عدن» به معنای استقرار در جایی^۲

همراه با الفت و شادمانی است. «حواریون» جمع «حواری» و از ماده «حور» به معنای شستن و سفید کردن است یاران عیسی مسیح را از آن جهت «حواریون» نامیده‌اند که قلبی پاک و روحی باصفا داشتند (عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۷۹)

می‌دهد واز آنها می‌خواهد همانند یهودیانی نباشند که بر خلاف پیمانی که با خدا بستند، رسولان خدا مانند موسی و پیامبر اسلام را مورد انکار و اذیت قرار دادند. بلکه همانند حواریون عیسی علیه السلام یاران واقعی باشند.

منابع و مأخذ

- ۱- قرآن کریم
- ۲- بستانی، محمود، ۱۴۲۴ق، تفسیر البنائی للقرآن الکریم، ج ۱، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی
- ۳- حجازی، محمد محمود، ۱۹۸۲م، التفسیر الواضح، ج ۳، بیروت، دار لکتاب العربی،
- ۴- حوی، سعید، ۱۴۱۲ق، الاساس فی التفسیر، ج ۱۱ و ۲، قاهره، دار السلام،
- ۵- خامه گر، محمد، ۱۳۹۶ ش قواعد کشف استدلالی غرض سوره های قرآن، ج ۱، قم، انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- ۶- خامه گر، محمد، ۱۳۸۳، ساختار هندسی سوره های قرآن، تهران، انتشارات امیر کبیر،
- ۷- سیوطی، جلال الدین عبد الرحمان، ۱۳۶۳ش، الاتقان فی علوم القرآن، ترجمه سید مهدی حائری قزوینی، ج ۱، تهران، انتشارات امیر کبیر،
- ۸- شرف الدین، جعفر، ۱۴۲۰ق، الموسوعه القرآنیة خصائص السور، ج ۱۲، بیروت، دار التقریب بین المذاهب الاسلامیة
- ۹- صابونی، محمد علی، ۱۴۲۱ق، صفوة التفاسیر، ج ۸، بیروت، دار الفکر
- ۱۰- طباطبائی، سید محمد حسین ۱۳۶۳ش. المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۷، تهران، دفتر انتشارات اسلامی،
- ۱۱- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۴۱۵ق، مجمع البیان، فی تفسیر القرآن، ج ۱۰، بیروت مؤسسه الاعلمی للمطبوعات،
- ۱۲- طنطاوی، سید محمد ۱۹۹۷م التفسیر الوسیط للقرآن الکریم، ج ۱۵، قاهره، نهضت مصر
- ۱۳- مصطفوی، حسن، ۱۳۶۰ش التحقیق فی کلمات القرآن، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب،
- ۱۴- مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۱ ش، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
- ۱۵- صافی، محمود، ۱۴۱۸ق. الجدول فی إعراب القرآن و صرفه و بیانہ مع فوائد نحویة هامه، دمشق، دار الرشید.
- ۱۶- قرشی بنابی، علی اکبر، ۱۳۷۵ ش، تفسیر احسن الحدیث، تهران، مرکز چاپ و نشر بنیاد بعثت
- ۱۷- طبرانی، سلیمان بن احمد، ۲۰۰۸ م. تفسیر القرآن العظیم (الطبرانی)، دار الكتاب اردن، الثقافی
- ۱۸- زحیلی، وهبه، ۱۴۱۱ ق، التفسیر المنیر فی العقیدة و الشریعة و المنهج، دمشق، دار الفکر